

**Zasady
wychowania religijnego
w ZHR**

[Załącznik do Uchwały Rady Naczelnej ZHR nr 96/7 z dnia 20 czerwca 2009 roku]

1. ZHR jest organizacją, której celem jest wychowanie metodą harcerską – w myśl Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego – dzielnych, prawych i zdolnych do poświęceń ludzi. W wychowaniu harcerskim główny nacisk kładziony jest na stworzenie warunków do harmonijnego i pełnego rozwoju człowieka we wszystkich aspektach: duchowym, emocjonalnym, intelektualnym i fizycznym. Pomaga mu się przez to w odnalezieniu jego miejsca w społeczeństwie, co prowadzi ku spełnieniu człowieka jako osoby ludzkiej¹.
2. ZHR, choć nie jest organizacją konfesyjną, wychodzi z założenia, że u podstaw harcerstwa leży wiara w Boga i wynikające z niej konsekwencje². Przeświadczenie takie jest zgodne ze wskazówkami założyciela skautingu gen. Roberta Baden-Powella, a jednocześnie wpływa z bogatego doświadczenia ruchu harcerskiego w Polsce.
3. Wychowanie w ZHR prowadzone jest w oparciu o chrześcijański system wartości, wpływający z Dekalogu oraz Przykazania Miłości³. System ten jest przyjęty jako obowiązujący w ZHR z uwagi na znaczenie chrześcijaństwa dla kształtowania i rozwoju tożsamości, instytucji, kultury i społeczeństw świata, Europy i naszego kraju, jak również z głębokiej pewności o jego prawdziwości i uniwersalności. Jest on powszechnie przyjmowany w Polsce i obowiązuje w przekonaniu przeważającej większości obywateli, niezależnie od tego, czy jego korzenie upatruje się w religii, kulturze zachodnioeuropejskiej, czy tradycji. Wyrazem tego systemu w codziennej pracy wychowawczej są Prawo i Przyrzeczenie Harcerskie, z wyraźnie podkreślonym imperatywem służby Bogu.
4. ZHR uważa, że najwłaściwszym sposobem wskazywania wychowankom postaw propagowanych przez harcerski system wychowawczy jest przykład osobisty instruktora. Dotyczy to także wychowania w wymiarze religijnym i duchowym. Wychowanie przez przykład osobisty możliwe jest jedynie wtedy, gdy postawa życiowa instruktora wpływa z jego głębokich dążeń i przekonań. Ze względu na te założenia, instruktorka i instruktor ZHR jest - szanującym cudze postawy religijne - praktykującym chrześcijaninem, tj. należy do Kościoła katolickiego (wszystkich obrządków), Kościoła prawosławnego lub jednego z Kościołów reformowanych (protestanckich); wyznaje wiarę w Trójjedynego,

¹ Por. *Podstawowe zasady wychowania harcerskiego w ZHR*, Warszawa, 2006, s. 5

² *W zakresie wychowania religijnego stwierdzić najpierw musimy, że nie jest zadaniem Harcerstwa nauczanie religii. To zadanie domu, szkoły i parafii. Stosownie do zasady ogólnej mamy tu uzupełnić to, co w tym zakresie daje dom, szkoła, parafia, przez związanie spraw religijnych i życia moralnego ze sprawami organizacyjnymi, ożywiać ducha religijnego, aby przeniknąć całe życie osobiste i społeczne harcerzy i harcerek*, S. Sedlaczek, *Harcerstwo - zarys podstaw ideowych organizacji - Próby*, Warszawa 1941, s. 68.

³ *Wartości te (...) dotyczą (...): godności osoby; świętości życia ludzkiego; centralnej roli rodziny opartej na małżeństwie; wagi wykształcenia; wolności myśli, słowa oraz głoszenia własnych poglądów i wyznawania religii; ochrony prawnej jednostek i grup; współpracy wszystkich na rzecz wspólnego dobra; pracy pojmowanej jako dobro osobiste i społeczne; władzy politycznej pojmowanej jako służba, podporządkowanej prawu i rozumowi, a «ograniczonej» przez prawa osoby i narodów*, Jan Paweł II, *Wartości chrześcijańskie duchowym fundamentem Europy – przesłanie papieskie do uczestników Europejskiego Kongresu Naukowego nt. «Ku konstytucji europejskiej?»*, Rzym 20-23.06.2002.

osobowego Boga i wiarę w Jezusa Chrystusa, który jest Synem Bożym i Zbawicielem wszystkich ludzi.

5. Harcerstwo jest środkiem, który tworzy okazję zbliżenia się do Boga⁴, szczególnie na drodze rozpoznawania Jego działania w pięknie świata i porządku natury, służbie drugiemu człowiekowi i radości bycia we wspólnocie. Dlatego członkami ZHR mogą być wszystkie osoby poszukujące wiary, których postawa osobista jest inspirowana Prawem i Przyrzeczeniem Harcerskim. W ramach swojego rozwoju powinny one dążyć do pełnej akceptacji systemu wartości, respektowanego w ZHR. W wypadku osób niepełnoletnich instruktorki i instruktorzy powinni w sposób szczególny zadbać, aby rodzice takich osób zostali bezpośrednio i wyczerpująco poinformowani o charakterze wychowania w ZHR i wyrazili swoją zgodę na to, aby dziecko należało do drużyny lub gromady. Szczególnej konsekwencji, a jednocześnie delikatności, wymaga od instruktorki i instruktora wskazywanie Boga tym wychowankom, którzy dopiero poszukują wiary (np. pochodzącym z rodzin niewierzących), tak, aby radość ich spotkania z Bogiem nie wynikała z przymusu, tylko z autentycznego przekonania.
6. Podstawą wychowania harcerskiego w Związku jest personalizm chrześcijański, który zakłada m.in. odrębność i wyjątkowość każdej osoby ludzkiej. Zgodnie z tą koncepcją człowiek jest w stanie nieustannie kroczyć na drodze realizacji swojego powołania. W sposób najdoskonalszy czyni to, gdy ofiarowuje siebie w służbie na rzecz innych, jednak, aby móc służyć drugiej osobie, człowiek musi być prawdziwie wolny, tj. jak najpełniej odpowiadać za siebie i swoje wybory. Temu celowi służy praca nad sobą we wszystkich aspektach: duchowym, emocjonalnym, intelektualnym, fizycznym i społecznym.
7. ZHR uważa, że każdy jego członek, przynależący już do wspólnoty religijnej, powinien wypełniać przewidywane przez jego Kościół obowiązki religijne, podporządkowywać się nakładanym na niego wymaganiom, pogłębiać swoją formację duchową i wiedzę religijną oraz uczestniczyć w życiu liturgicznym i sakramentalnym swojego Kościoła. Taka postawa jest wyrazem osobistej rzetelności, odpowiedzialności i uczciwego traktowania służby Bogu. W sposób szczególny wskazanie to dotyczy instruktorek i instruktorów, którzy – mając na względzie nie tylko własną duchowość, ale także powierzonych im wychowanków, powinni być dla nich wzorem codziennego życia według prawd ewangelicznych, w tym pogłębiania osobistej relacji z Bogiem.
8. Dla wsparcia dzieła wychowania religijnego ZHR tworzy odpowiednie struktury organizacyjne: Rada Naczelna, w trybie przewidzianym w odrębnych przepisach, powołuje Kapelana Naczelnego Związku, który odpowiedzialny jest za koordynację działań kapelanów i duszpasterzy na terenie całego kraju. Kapelana Naczelnego, w jego pracy, wspiera Rada Duszpasterska, której kompetencje i zadania opisane są w odpowiednich regulaminach. W celu animowania i

⁴ Por. R. Baden – Powell, *Wskazówki dla skautmistrzów*, Warszawa 1992, s. 38.

koordynacji pracy duszpasterskiej na terenie Okręgu, powoływany jest Kapelan Okręgu, którego działalność wspierać może Rada Duszpasterska Okręgu.

9. Z uwagi na fakt, iż przeważająca liczba członków ZHR jest wyznania rzymskokatolickiego, kapelani i duszpasterze są kapłanami rzymskokatolickimi. W razie zgłoszenia takiej potrzeby, władze odpowiednich szczebli powinny powołać kapelanów dla innych wyznań, w celu zapewnienia zgodności wychowania religijnego z nauczaniem danego wyznania. W przypadku harcerek i harcerzy różnych wyznań będących członkami tej samej jednostki organizacyjnej wskazane jest, aby instruktorka lub instruktor kierujący tą jednostką dołożyli starań, by każdy z wychowanków mógł harmonijnie rozwijać swoją wiarę. W przypadku autentycznego braku takiej możliwości, należy prowadzić wychowanie religijne w takim zakresie, by nie powodować u wychowanka konfliktu sumienia lub zaniechania praktyk duchowych.
10. Kapelanami i duszpasterzami harcerskimi są prezbiterzy, których zadania i tryb powoływania określone są w stosownym regulaminie. Rolą kapelana jest pełnienie posługi duszpasterskiej w jednostkach organizacyjnych Związku, w tym czynne uczestnictwo w pracy harcerskiej poprzez osobisty kontakt z harcerkami i harcerzami oraz prowadzenie, przy współpracy z instruktorkami i instruktorami, stałej i bezpośredniej formacji duchowej członków jednostki organizacyjnej. W szczególności kapelani powołani są do pełnienia posługi sakramentalnej wśród harcerek i harcerzy z danej jednostki organizacyjnej Związku. Jednocześnie niezbędne jest, aby kapelani i duszpasterze – również nie będący członkami ZHR – pogłębiali swoją znajomość metody harcerskiej oraz harcerskich form pracy, tak, aby w swoich działaniach mogli uwzględniać specyfikę harcerską. Powinni przy tym zwracać uwagę na to, aby w swojej działalności duszpasterskiej nie wchodzili w rolę świeckich instruktorów. Jakkolwiek możliwym jest, by kapelani byli instruktorami ZHR, powinni oni pamiętać, że w pierwszej kolejności zobowiązani są do pełnienia funkcji wypływających z nadprzyrodzonego charakteru ich posłannictwa, a dopiero potem zadań osób świeckich. Należy przy tym zwrócić baczną uwagę, by unikać sytuacji, w których kapłan w stosunku do tych samych osób pełni jednocześnie funkcje duszpasterskie i instruktorskie (np. będąc jednocześnie opiekunem duchowym i drużynowym).
Pomocna dla wychowania religijnego może być także współpraca z osobami konsekrowanymi (np. siostry zakonne), które – zwłaszcza w odniesieniu do środowisk żeńskich – mogą dodatkowo wspierać i prowadzić rozwój duchowy członków Związku.
11. Komendanci jednostek organizacyjnych na wszystkich szczeblach mają obowiązek wspierać pracę kapelanów i duszpasterzy. Należy także usilnie zabiegać o to, aby każda jednostka ZHR stale współpracowała z kapelanem lub duszpasterzem. W wypadku braku możliwości zapewnienia członkom jednostki organizacyjnej opieki duszpasterskiej, opisanej w punkcie 9, komendant danej jednostki zobowiązany jest dołożyć wszelkich starań w celu umożliwienia takim osobom kontaktu z właściwym dla ich wyznania duszpasterzem.

12. Wspieranie pracy kapelanów i duszpasterzy przejawiać powinno się m.in. poprzez: ułatwianie duszpasterzom spotkań z harcerkami i harcerzami – zarówno w ciągu roku harcerskiego, jak i podczas wakacyjnych wyjazdów, w tym uczestniczenie w obozach, zbiórkach, czuwaniach, ogniskach, spotkaniach, itp. Istotne (szczególnie w wypadku wędrowników, harcerzy starszych oraz instruktorów - obojga płci) jest także podkreślanie ważności bezpośredniej relacji z duszpasterzem (np. poprzez kierownictwo duchowe).
13. Podstawową i najskuteczniejszą metodą pracy wychowawczej instruktora w zakresie wychowania religijnego jest przykład osobisty – jest to jednocześnie, z uwagi na walor osobistego świadectwa, postawa głęboko ewangeliczna⁵. W swojej pracy wychowawczej instruktorki i instruktorzy powinni korzystać z doświadczenia i mądrości duchownych, sięgając po ich pomoc we wszelkich kwestiach dotyczących delikatnej materii wzrastania duchowego wychowanków. Poszukiwanie takiego wsparcia może być szczególnie wartościowe w momentach, gdy konieczne będzie dokonanie – przez instruktorki lub instruktorów albo władze odpowiednich szczebli – oceny postaw moralnych i etycznych członków Związku albo poszukiwanie dróg wyjścia z trudnych życiowo sytuacji. Jednocześnie instruktorki i instruktorzy muszą czuwać nad tym, aby nie przejmować roli duchownych. Niezbędne jest również zwrócenie baczonej uwagi na to, aby w programie pracy wychowawczej zachować równowagę pomiędzy dbałością o rozwój religijny, a innymi obszarami ludzkiej egzystencji⁶ – powołanie do świętości i wynikające z niego zobowiązanie do formacji religijnej jest, co prawda, najistotniejszą płaszczyzną rozwoju osobowego, niemniej nie jest płaszczyzną jedyną i jako taka jest tylko jednym z wymiarów pracy harcerskiej.
14. Należy zwrócić uwagę na najwyższą dbałość w przygotowywaniu celebracji liturgicznych zgodnie z wskazaniem kompetentnych władz kościelnych. Dotyczy to szczególnie sprawowania liturgii w warunkach polowych – niezbędne jest m.in. odpowiednie przygotowanie przestrzeni, muzyki liturgicznej, ołtarza, paramentów liturgicznych, ubiorów oraz służby liturgicznej zgodnie z regulującymi te kwestie dokumentami kościelnymi. W trakcie przygotowywania obrzędów innych wyznań należy stosować się do odpowiednich dokumentów tych wyznań.
15. Instruktorki i instruktorzy powinni pamiętać, że ich obowiązkiem jest nie tylko umożliwienie, ale i wspieranie harcerek i harcerzy w wypełnianiu obowiązków religijnych. Z tego względu powinni zapewnić katolikom uczestnictwo w niedzielnej Mszy św., prawosławnym w niedzielnej Liturgii i protestantom w

⁵ *Na początku tego trzeciego tysiąclecia również wy, młodzi, jesteście wezwani, by głosić przesłanie Ewangelii świadectwem waszego życia. Kościół potrzebuje waszej energii, entuzjazmu i młodzieńczych ideałów, aby Ewangelia inspirowała życie społeczne i tworzyła cywilizację prawdziwej sprawiedliwości i miłości wolnej od dyskryminacji*, Jan Paweł II, spotkanie z młodzieżą w Bernie, 5 czerwca 2005.

⁶ *Częstokroć jesteśmy tak zaabsorbowani, by umieścić w naszych planach wychowania chłopców dość religii, że w końcu zapominamy pomieścić tam chłopców*, R. Baden – Powell, *Skauting dla chłopców*, Warszawa 1998, s. 316.

niedzielnym zgromadzeniach dla protestantów, jak również codzienną modlitwę. Obrzędy liturgiczne różnych wyznań mogą być sprawowane wspólnie tylko w zakresie przewidzianym prawem kanonicznym. O ile okaże się to słuszne, po zasięgnięciu rady duszpasterza, do pracy jednostki organizacyjnej można wprowadzić także dodatkowe elementy życia religijnego, takie jak codzienna Msza św., wspólne odprawiane Liturgii Godzin, różańca, itp., każdorazowo jednak mając na względzie, aby nie przymuszać wychowanków do wypełniania praktyk religijnych. Zamiast stosowania przymusu, lepiej jest zachęcać harcerki i harcerzy do pogłębiania osobistego życia wiarą poprzez przykład osobisty.

16. Nie jest rzeczą słuszną, aby w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości – np. pod pretekstem poszerzania wiedzy o świecie – harcerki i harcerze w sposób nieprzemyślany uczestniczyli w spotkaniach lub polemikach podważających fundamenty wiary, narażając się na wzbudzenie sceptycyzmu i relatywizmu. Dlatego celowe jest, aby w tym okresie umacniać wychowanków w pełnej wierności swojemu Kościołowi, a przez to w służbie Bogu. Jednocześnie dla osób w wieku starszym (dotyczy to wędrowników, harcerzy starszych, instruktorów – obojga płci) uczestniczenie w różnego rodzaju spotkaniach ekumenicznych, jak również w dyskusjach o źródłach wiary, może być rzeczą pożyteczną, gdyż na tej drodze mogą pełniej odkrywać istotę swojej religijności i poszukiwać pól realizacji miłości bliźniego⁷. Należy jednak zadbać, aby wszelkie refleksje doktrynalne dotyczące kwestii ekumenicznych i apologetycznych oparte były o stosowne nauczanie kościelne w tym zakresie.

17. W swojej działalności ZHR opiera się na katolickiej nauce społecznej. Z uwagi na specyficzny, wychowawczy charakter organizacji, ZHR w sposób szczególny w całym szerokim spektrum katolickiej nauki społecznej podkreśla konieczność zgodności z tą nauką w kwestiach istotnych dla prawidłowego i pełnego rozwoju człowieka, takich jak:

- praworządne stosunki społeczne – w tym m.in. pokój, równość społeczna, wolność i pomocniczość,
- prawa człowieka i obywatela – w tym m.in. godność osoby ludzkiej i nienaruszalności ludzkiego życia od poczęcia do naturalnej śmierci,
- zasady współżycia politycznego i sprawowania władzy publicznej, pluralizm, wspólnota państwowa, narodowa i kulturowa,
- etyka pracy i biznesu – w tym m.in. uczciwość w relacjach z pracownikami i klientami, przeciwstawianie się korupcji i fałszerstwom finansowym
- solidaryzm społeczny – w tym m.in. wynagrodzenie za pracę i dystrybucja dóbr,

⁷ *Przeto każdy ma obowiązek, a stąd też i prawo szukania prawdy w dziedzinie religijnej, aby przez użycie właściwych środków urobił sobie roztropnie słuszny i prawdziwy sąd sumienia. Prawdy zaś trzeba szukać w sposób zgodny z godnością osoby ludzkiej i z jej naturą społeczną, to znaczy przez swobodne badanie przy pomocy magisterium, czyli nauczania, przez wymianę myśli i dialog, przez co jedni drugim wykładają prawdę, jaką znaleźli albo sądzą, że znaleźli, aby nawzajem pomóc sobie w szukaniu prawdy; skoro zaś prawda została poznana, należy mocno przy niej trwać osobistym przeświadczeniem, Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis Humanae*, 3; por. także Jan Paweł II, *Fides et ratio*, 104; Jan Paweł II, *Ut unum sint*.*

- szacunek dla biednych i słabych – w tym m.in. pomoc osobom ubogim i pokrzywdzonym, dyskryminacja,
- rola rodziny i życia intymnego – w tym m.in. istota i nienaruszalność sakramentu małżeństwa, czystość małżeńska i przedmałżeńska, małżeństwo jako sakramentalny związek mężczyzny i kobiety, wspólne mieszkanie osób nie będących małżeństwem, praktyki homoseksualne,
- osobista uczciwość – w tym m.in. wierność przyrzeczeniom kapłańskim i ślubom zakonnym, prawdomówność, poszanowanie innych osób, itp.

Wskazania te powinny być zachowywane przez wszystkich członków ZHR, jednak w sposób szczególny dotyczy to instruktoerek i instruktorów, będących – zgodnie z założeniami metodycznymi – wzorami do naśladowania.

18. W razie wątpliwości w sumieniu co do poprawności swojego postępowania każdy członek ZHR zobowiązany jest do konsultacji z kapelanem lub duszpasterzem.

Jednocześnie każdy członek Związku, w poczuciu wzajemnej odpowiedzialności, powinien zwracać uwagę na przypadki postępowania członków Związku niezgodne z postawą wynikającą z Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego, a w razie ich zaobserwowania postąpić według rady ewangelicznej, tj. zwrócić takiej osobie uwagę na niewłaściwość jej postępowania.⁸

Jeśli takie „braterskie upomnienie” – wykonane niepublicznie i w atmosferze szacunku – nie skutkuje albo jest niewystarczające w stosunku do rozmiaru przewinienia, sprawę powinni podjąć: przełożona danej instruktorki lub przełożony danego instruktora. Niezbędna jest w takiej sytuacji szczerą, osobistą rozmowę, w razie potrzeby prowadzoną w obecności kapelana lub duszpasterza. Rozmowę taką należy przeprowadzić w duchu braterstwa i pełnego szacunku, a jej celem powinno być określenie problemu, wspólne ustalenie na czym polega błąd w postępowaniu, a następnie znalezienie najwłaściwszej drogi do naprawy sytuacji – w stosunku do osób bezpośrednio poszkodowanych oraz do wszystkich, których zaistniała sytuacja mogła zgorszyć. Jeżeli byłoby to wskazane wychowawczo, przełożona lub przełożony mogą włączyć w pomoc w rozwiązywaniu problemu inne osoby (np. komisje instruktorskie lub kapituły stopni), przy czym powinno to być czynione roztropnie, aby wielość zaangażowanych lub konieczność kolegiального rozpatrywania sprawy nie przyniosła więcej szkody, niż pożytku. Włączenie innych osób w rozwiązywanie danej kwestii, nie zwalnia przełożonej lub przełożonego z obowiązku załatwienia sprawy.

Trzeba także podkreślić, że praktyka rozwiązywania problemów powinna być spójna w Organizacji Harcerek i Organizacji Harcerzy, a w sytuacji, gdy jakiś problem dotyczy jednocześnie obu organizacji, stosowane środki zaradcze muszą być uzgodnione.

W razie pozytywnych efektów opisanych wyżej działań, wskazane jest umożliwienie dalszego funkcjonowania takiej osoby w Związku, w zakresie i miejscu adekwatnym do sytuacji. Intencją podejmowanych działań powinno być

⁸ Mt 18, 15-17 (*Gdy brat twój zgrzeszy, idź i upomnij go w cztery oczy. Jeśli cię usłucha, pozyskasz swego brata. Jeśli zaś nie usłucha, weź z sobą jeszcze jednego albo dwóch, żeby na słowie dwóch albo trzech świadków oparła się cała sprawa. Jeśli i tych nie usłucha, donieś Kościołowi! A jeśli nawet Kościoła nie usłucha, niech ci będzie jak poganin i celnik!*)

przede wszystkim dążenie do pomocy danej osobie i poprawy jej postępowania , a nie do jej ukarania – każdemu zdarza się popełnić błąd, ale miarą jego wzrastania jest to, że z tego błędu powstaje ⁹.

19. W przypadku problemów ciężkich, będących istotnym powodem do zgorzenia dla innych i niosących tym samym zagrożenia wychowawcze, możliwe jest zastosowanie zawieszenia aktywności danej osoby w ZHR, do czasu ostatecznego rozwiązania sprawy. Jeśli natura lub częstotliwość przewinień nie dają podstaw do oczekiwania zmiany albo prowadzone działania nie przynoszą oczekiwanego rezultatu, należy doprowadzić do zwolnienia takiej osoby ze Związku. Jest to jednak wyjście ostateczne, które nie powinno być stosowane, dopóki możliwe są inne rozwiązania. Wybór sposobu postępowania w danej sytuacji każdorazowo należy do bezpośredniego przełożonego, który powinien kierować się delikatnością i troską o dobro konkretnej osoby oraz wszystkich, których sprawa bezpośrednio lub pośrednio dotyczy. W razie wątpliwości, szczególnie w kwestiach moralnych, słusznym jest poprosić o radę kapelana lub duszpasterza. Wskazane jest, aby po zastosowaniu opisanych w tym punkcie konsekwencji zaproponować danej osobie – pozostającej już poza Związkiem – pomoc w trudnej sytuacji moralnej, w duchu przykazania miłości bliźniego. Powyższe kroki mają bowiem na celu naprawę sytuacji, a nie są skierowane przeciwko człowiekowi.

Przyjmując niniejsze Zasady wierzymy głęboko, że ich treść pomoże nam w formacji duchowej prowadzonej w Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej. Jednak zdajemy sobie sprawę, że dokument ten nie opisze i sam z siebie nie rozwiąże wszystkich problemów i dylematów związanych z wychowaniem religijnym i postawami moralnymi członków Związku. Dlatego liczymy na nieustającą wolę pracy nad sobą i sumienie każdego z nas, dedykując każdemu poniższe słowa Jana Pawła II:

*„Co to znaczy: 'czuwam'? To znaczy, że staram się być człowiekiem sumienia. Że tego sumienia nie zagłuszam, nie zniekształcam. Nazywam po imieniu dobro i zło, a nie zamazuję. Wypracowuję w sobie dobro, a ze zła staram się poprawić, przezwyciężając je w sobie. To taka bardzo podstawowa sprawa, której nigdy nie można pomniejszyć, zepchnąć na dalszy plan. Nie. Ona jest wszędzie i zawsze pierwszoplanowa. Jest zaś tym ważniejsza, im więcej okoliczności zdaje się sprzyjać temu, abyśmy tolerowali zło, abyśmy łatwo się z niego rozgrzeszali. Zwłaszcza, jeśli tak postępują inni.”*¹⁰

⁹ Myśl tę wielokrotnie przytaczali papieże, m.in. Benedykt XVI i Jan Paweł II; ważne są także w tym kontekście przykłady wielu świętych, np. św. Augustyna, św. Franciszka z Asyżu, św. Ignacego Loyoli.

¹⁰ Jan Paweł II, *Rozważanie wygłoszone do młodzieży*, Częstochowa, 18.06.1983.